https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 1, No.53, Sprig 2022, pp

Relations between the Parsis of India and the East India Company (1601-1858)

Jaleh Tajaldini*

1- Abstract

The arrival of Britain in India under the cover of the East India Company at the beginning of the 17th century led to the country's gaining access to the legendary financial resources in the subcontinent. However, with the British presence in India, the Zoroastrian community of this country, known as the Parsis, also underwent a significant economic transformation. Evidence of the increase in the wealth of the Parsis after the establishment of the British East India Company in the subcontinent is that in the 19th and 20th centuries, with the capital possessed, they set up numerous and large factories in India. Were there any special relations in the economic and professional field between the Parsis of India and the company? This is the question that the present study seeks to answer. In this study, using related historical sources, including works about the Parsis of India as well as compilations about the beginning and implementation of the British East India Company, the reasons for the positive perception of the company leaders of the Parsis are examined using a descriptive-analytical approach. Then, by reviewing the professional life of the Parsis, in two important ports of Surat and Bombay, which were the main points of contact with the company's employees, examples of the Parsis services to the British East India Company and the privileges donated to the Persis leaders by the British are recounted and analyzed. The results show that the Parsis cooperation with the British government representatives in India was not limited to economic fields and that the British also had the assistance of the Zoroastrian community in the political arena.

* Assistant Professor of Islamic Studies, Department of Islamic Education, Faculty of Medicine, Kerman Medical Science University, Kerman, Iran
(Corresponding author) j_tajadini@kmu.ac.ir

2- Introduction

The followers of Zoroastrianism have been known in India from past times as “Farsi” or “Parsi”. In fact, since the annexation of the western parts of India to the Achaemenid Empire, Iranians travelled to these areas. Also, Iranian Zoroastrians, especially their clerics, travelled to India before Islam to propagate this religion for business. But the issue of their migration to India after Islam is mainly based on a poetic story called "*Qeṣṣe-ye Sanjān*" composed in 1008 AH (1600 AD). The narrator of the story events has been a trusted Zoroastrian priest to Bahman Keyqubad, the story’s composer. Based on this source, after the Arab invasion of Khurasan during the conquest of Iran, the Zoroastrians of a village called Sanjan in north-eastern Iran took refuge in the nearby mountains and spent a hundred years there. Then, they travelled to the island of Hormuz and lived there for fifteen years. "Dib" on the southern shores of the Indus was their next destination, where they remained for nineteen years. Then, they moved to Gujarat and settled in an area that was reminiscent of the former land of Sanjan, where they also spent five hundred years. Therefore, this group of immigrants left India in the middle of the second century AH. The question is, how did the narrator get these exact time intervals?

The editor of *Qesse* in the introduction of the book indicates the existence of sufficient references to prove the truth of this story. One of the documents he presents is the narration of Baladhuri in "*Futuh al-Buldan*" in which the people of Kerman fled from the Arab army. But this narration is not applicable to the story of Sanjan. The narration of Baladhuri indicates the escape of a number of people of Kerman in the first half of the first century AH from the Arab army and their departure to Hormuz and the conflict with the Arabs on this island. Baladhuri's words in this regard end with this report: many people of Kerman fled by sea. The existence of many ambiguities in the story caused its rejection by some contemporary Zoroastrian scholars.

However, the story says the adventure of the Parsis refugees in which they asked the Hindu ruler of the region to stay in Gujarat, and he agreed to live there under certain conditions. Among his conditions was: In the language, domination, and clothing of women, the Hindu customs should be considered, and also the means of war should be avoided. Accordingly, the Parsis accorded themselves perfectly to the culture and customs of the environment; this point was probably one of the reasons for the British approach toward them. Karaka writes in this regard: “It is a characteristic of the Persis that they have behaved appropriately to other peoples, even though their beliefs and customs are different, and they have adjusted themselves to the conditions, although the conditions were not according to their desire”. Jonathan Duncan, the British ruler of Mumbai at the beginning of the 19th century, criticized Muslims in a conversation with Abdul Latif Shushtari, comparing them to the Parsis, who easily adapted themselves to the custom and culture of the superior people: “What is the reason that wherever the monarchy of the Muslim exists or a sect of Muslims resides, their work is on the harshness ... unlike other religions which are smooth and gentle?"

On the events of 986 AH / 1587 AD, Badayuni, the historian of the court of Jalaluddin Akbar has reported the presence of Zoroastrians from the city of Navsari in the Gujarat region in the court of this ruler and writes that this powerful ruler ordered that the fire always be kept lit in a certain place. The report shows that in the late 16th century, the city of Navsari near Surat was the main settlement of Zoroastrians in India and since the agricultural conditions of the region met their job and economic needs, they had not migrated to Surat. Although the Parsis lived in this port before the arrival of the Europeans, the increase in their number was closely related to the arrival of European companies in this city.

The endeavour of European countries to penetrate east by sea led the Portuguese Vasco da Gama to become the first European sailor to set foot on Indian soil. Nehru reminds us that this first step was taken after the end of the Muslim rule over Andalusia in 1492 AD. Perhaps from the view of the new Iberian rulers, this move was revenge to conquer the East and spread Christianity in the face of the spread of Islam in Spain. Wasn't that the Portuguese paid special attention to the spread of Christianity in the East, and their violence of the Muslim merchants whom they called the Moors (Spanish Muslims) was unexampled? It is said that the intensity of the Portuguese violence was due to the superiority of the Muslims in trade, while part of it must be attributed to their dissatisfaction with the long Muslim rule in southwestern Europe.

From the Europeans' point of view, the port of Surat, in the south of Gujarat and on the bank of the navigable Tapi or Tapti River, about 30 km far from the Arabian Sea, was suitable for their ships to travel to India. The knowledge of European capitalists of the geographical location of Surat, which was connected with the Far East countries on the one hand and with the Iranian and Arab ports, on the other hand, encouraged them to build several factories in this port from the second decade of the 17th century. Also, the relative proximity of Surat to Deccan and Gujarat, the centers of cotton cultivation and production in India made the Europeans eager to build factories there. Then, the Portuguese, the Dutch, the French, and the British came to this port and each established a trading company in their own name. The location of Surat made this port the most commercially productive one in the 16th, 17th, and 18th centuries and was distinguished among Indian ports. This supremacy continued until the rise of Mumbai in the commercial arena, and then Surat was ignored.

Although the British East India Company arrival in Surat after Portugal managed to repel the enemy with military force, the French financial bankruptcy in Surat automatically led to their removal from the port. The company, which ostensibly bore the name of the company and was in fact the British government with shareholders (mainly military personnel), after a while, took over the country's political destiny in addition to monopolizing India's trade.

In this study, the reasons and methods of the East India Company's use of the Parsi society of India, as one of the tools to increase their influence in this land, as well as the type of cooperation of the Parsis with the British and its results for them are discussed. So far, no specific research has been done on this topic; however, numerous works related to the history of the Parsis, as well as writings related to the emergence and decline of the East India Company, contain scattered materials on the subject of this study. The manuscript of "Waqaye-i Hind" by Abdul Latif Shushtari at the beginning of the 19th century, which deals with the events in India, especially the island of Mumbai, has useful and relevant information in this regard. Shushtari, who was on behalf of the company, overseeing the affairs of Iranian businessmen in Mumbai, met daily with the island's Parsi leaders and recorded valuable notes of their relations with the company's leaders. *The History of the Parsis*, a work from the second half of the 19th century, also contains useful information on the subject of this article, due to the proximity of the author's era to the period of intimate relations between the Persians and the British. An article with the title Pyarsis and the British also contains notes on the relations between the Parsis and the East India Company which Hinnells published in 1978 in the journal of Kama Institute.

3- Materials and Methods

have been the main sources of the author for writing this descriptive-analytical article.

4- Discussion of Results and Conclusions

The British East India Company made its way to India later than Portugal, the Netherlands, and France in the early 17th century, but soon overtook European rivals and pursued its capitalist goals singly. In the meantime, the British needed the help of the natives of India to achieve their goals. People with abilities in business, sea voyages, knowledge of local products and facilities, knowledge of local leaders and celebrities, skills in intermediary in transactions and linguistics were among the characteristics of Parsis. On the other hand, the Zoroastrian community of India was eager to cooperate with the East India Company in order to be more successful in business, obtain various goods, and receive support during business trips. Although Parsis did not gain a high position in the company and even export goods directly to Europe, and the company's leaders viewed them as instrumental and a means of profit, in order to continue their cooperation, they were constantly provided with business opportunities and more income. The British acquisition of advanced technology in the textile industry, their progress in land and sea transportation, and entry into Asian markets, relying on the military in the 19th century, also had a positive impact on Parsis business. Their cooperation with the British for more than three centuries provided them with more wealth than they had imagined. The wealth they accumulated in the 18th century and the first half of the 19th century through various means, especially trade, was invested in the industry from the second half of this century. In the second half of the 19th century and the first half of the 20th century, they held half of the managerial and regulatory positions of Mumbai factories. They owned India's first steel plant. Some of them violated some of the moral limitations of Zoroastrianism and followed the British way of life to earn more money. At this time, Britain was their homeland. But the Parsis' dependence on British capitalists also caused them some harm. In the late 19th century, the center of India's foreign trade was moved from the west of India, the center of Parsis' gathering and life, to the east by the heads of companies; thus Parsis' role in trade diminished. Opium exports from India to China also declined. New industries entered the world of Indian industry in 1900, and Parsis paid less attention to these industries due to the continued focus on cotton and fabric production. Together, these factors halted the economic growth of Parsis in the second half of the 20th century compared to the previous century. The Parsis' close and intimate relations with the British also caused them cultural damages such as the loss of religious identity which has been considered and protested by some followers of this religion.

Keywords:

Parsis, England (Britain), East India Company, India, Surat.

6- References

1. Anusheh, H. (1996). *Encyclopaedia of Persian literature*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
2. Badayuni, A. Q. M. (1865). *Muntakhab ut tawarikh*. India, Calcutta: College Press.
3. Bahadur, A. M. Kh. (1930). *Mirat-i Ahmadi*. India, Calcutta: Baptist Mission Press.
4. Baladhuri, A. Y. (1959). *Futuh ul buldan*. Tehran: Noghreh Publication.
5. Behbahani, A. A. (1993). *Mirat ul ahwal-e jahan nama (Mirror of world events)*. Tehran: Qebleh Publication.
6. Bhathena, B. N. (1944). *Kisse-Sanjan*. *A palpable falsehood*. Mumbai: Balsara & Co. Printers.

7. Bukland, C. E. (1985). *Dictionary of Indian biography*. Pakistan, Lahore: Sang-e-meel Publication.
8. Chung, T. (1974). The Britain-China-India trade triangle (1771-1840). *The Indian Economic & Social History Review, 11*(4), 411- 431.
9. Darukhanawala, H. D. (1939). *Parsi lustre on Indian soil*. Mumbai: G. Claridge & Co. LTD.
10. Delafosse, C. F. (1937). *History of India*. Translated by Mohammad Taghi Daei Gilani. Tehran: Parliament Library.
11. Desai, A. V. (1968). The origins of Parsi enterprise. *The Indian Economic & Social History Review, 5*(4), 307- 317.
12. Edwards, S. M. (1902). *The rise of Bombay, A retrospect*. Mumbai: Times of India Press.
13. Farooqui, A. (1996). Urban development in a colonial situation: Early nineteenth century Bombay. *Economic & Political Weekly, 31*(40), 2746–2759.
14. Gardner, B. (1990). *East India company*. New York: Dorset Press.
15. Hamilton, W. (1828). *The East- India gazetteer*. London: Parbury, Allen & Co.
16. Harris, F. R. (1925). *Jamshedji Nussrrwanji Tata: A chronicle of his life*. London: Oxford University Press.
17. Hinnells, J. R. (1978). Parsis and the British. *Journal of the K. R. Cama Oriental Institute, 46*(1), 1-92.
18. Irshad, F. (2000). *Historical migration of Iranians to India*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
19. Isfahani, A. T. Kh. (1973). *Masir-e-Talebi*. Tehran: Pocket Books Company Press.
20. Karaka, D. F. (1884). *History of the Parsis: including their manners, customs, religion, and present position*. London: Macmillan and Company.
21. Keyqubad, B. (1971). *Qesse-ye Sanjan (Sanjan story)*. Tehran: Forouhar Publication.
22. Luhrmann, T. M. (1994). The good Parsi: The postcolonial feminization of a colonial elite. *Man, 29*(2), 333- 357.
23. Maneck, S. S. (1994). *The death of Ahriman: Culture, identity and theological change among the Parsis of India*. PhD Thesis, the University of Arizona.
24. Masani, R. P. (1939). *Dadabhai Naoroji, the old man of India*. London: George Allen & Unwin LTD.
25. Mehta, M. (1991). *Indian merchants and entrepreneurs in historical perspective: With special references to shroffs of Gujarat in 17th to 19th centuries*. Delhi: Academic Foundation.
26. Modi, J. J. (1929). *Rustam Manock (1635-1721 AC), the broker of the English East India company (1699 AC) and the Persian Qisseh (history) of Rustam Manock*.. Mumbai: Times of India Press.
27. Mukherjee, R. (1958). *The rise and the fall of East India company*. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
28. Mutahari, M. (1995). *Khadamat-e mutaqabel-e Islam va Iran (mutual services between Islam and Iran)*. Tehran: Sadra Publication.
29. Nehru, J. (1971). *The discovery of India*. Tehran: Amirkabir Publication.
30. Nehru, J. (2007). *Glimpses of world history*. Tehran: Amirkabir Publication.
31. Palande, M. R. (1962). *Gujarat State Gazetteers: Surat district*. Ahmedabad: Government Printing Stationery and Publication.
32. Rostam bin Keyghobad (Ed.) (1837). *Firuz bin Kawus's george nama*. Mumbai: Richard Pereira Press.

33. Sanderland, J. T. (1928). *India in bondage*. Calcutta: Prabasi Press.
34. Shad, M. P. (1893-1897). *Farhang-e Anandraj*. India, Lucknow: Nawal Kishore Press.
35. Shushtari, A. L. (1802–4). *Waqaye-e Hend* (events of India). India, Hyderabad: Asafiyya LibraryManuscript No. 23952.
36.Shushtari, A. L. (1984). *Tuhfat ul alam (gift to the world or gift to mir alam)*. Tehran: Tahoori Library.
37. Warden, F. (1861). *Report on the landed tenures of Bombay*. India, Byculla: Education Society's Press.
38. Williams, A. (2009). *The Zoroastrian myth of migration from Iran and settlement in the Indian Diaspora*. *Text, translation and analysis of the 16th century qesse-ye Sanjān' the story of Sanjan'.* Leiden: Brill Press.
39. Wright, D. (1985). *The Persians amongst the English*. London: I.B. Tauris & Co. Ltd.
40. Wright, D. (1989). *The Persians amongst the English*. Translated by Karim Emami. Tehran: Nashre No Publication.

Website:

41. https://fa.wikishia.net/vi: Location of Mumbai and Gujarat in India

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره اول (پیاپی ۵۳)، بهار ۱۴۰۱، ص ۱۰۱ – ۸۵
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۸/۸ ، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۸
Doi: 10.22108/JHR.2022.130891.2270

مناسبات پارسیان هند و کمپانی هند شرقی
(۱۰۱۰تا۱۲۷۵ق/۱۶۰۱تا۱۸۵۸م)

ژاله تاج‌الدینی *

چکیده

در آغاز قرن هفدهم میلادی/یازده قمری، ورود انگلستان در پوشش کمپانی هند شرقی به هندوستان، به دستیابی این کشور به منابع مالی افسانه‌ای در شبه‌قاره منجر شد. با حضور انگلیس در هند، جامعهٔ زردشتیان این کشور، معروف به پارسیان، نیز از تحول اقتصادی چشمگیری برخوردار شدند. گواه افزایش ثروت پارسیان پس از استقرار کمپانی انگلیسی هند شرقی در شبه‌قاره این است که آنها در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی/سیزده و چهارده قمری، با سرمایه‌هایی که در اختیار داشتند، کارخانه‌های متعدد و بزرگی را در هند راه‌اندازی کردند. آیا در عرصهٔ اقتصادی و حرفه‌ای، میان پارسیان هند و کمپانی مراودات ویژه‌ای وجود داشت؟ این پرسشی است که پژوهش حاضر در پی پاسخ به آن است. در این مقاله با استفاده از منابع تاریخی مرتبط، شامل آثاری دربارهٔ پارسیان هند و همچنین تألیفاتی در زمینهٔ آغاز و انجام کمپانی هند شرقی انگلیس، با تکیه‌بر رویکرد توصیفی‌تحلیلی، ابتدا علت‌های تلقی مثبت سران کمپانی از پارسیان بررسی می‌شود؛ سپس با مرور زندگی حرفه‌ای پارسیان در دو بندر مهم سورت و بمبئی که نقاط اصلی ارتباط آنها با کارکنان کمپانی بود، نمونه‌هایی از خدمات پارسیان به شرکت انگلیسی هند شرقی و نیز امتیازات اهدایی به سران پارسی توسط انگلیسی‌ها بازگو و تحلیل می‌شود؛ همچنین با ارائهٔ شواهدی بازگو خواهد شد همکاری پارسیان با نمایندگان دولت انگلیس در هند، به زمینه‌های اقتصادی محدود نبود و آنها در عرصهٔ سیاسی نیز از مساعدت جامعهٔ زردشتی برخوردار بودند.

واژه‌های کلیدی: پارسیان، انگلیس، کمپانی هند شرقی، هند، سورت، بمبئی.

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسؤول) j_tajadini@kmu.ac.ir

2322-5181/ © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

مقدمه

از گذشته، پیروان دین زردشت در هندوستان به «فارسی» یا «پارسی» معروف بوده‌اند (اصفهانی، ۱۳۵۲: ٤٤٣؛ شاد، ۱۲۷۲–۱۲۷٦: ٥٤٢/١) درحقیقت، از زمان الحاق بخش‌های غربی هند به امپراتوری هخامنشیان، ایرانیان به این نواحی رفت‌وآمد می‌کردند؛ همچنین زردشتیان ایرانی، به‌ویژه روحانیان آنها، پیش از اسلام برای تبلیغ این دین یا تجارت به هند سفر و گاه مهاجرت می‌کردند (ارشاد، ۱۳۷۹: ١٤٥).

اما پس از اسلام، مهاجرت آنها به هند به طور عمده با استناد به قصه‌ای منظوم به نام «قصهٔ سنجان» سرودهٔ ۱۰۰۸ق/۱٦۰۰م توصیف شده است. راوی رویدادهای «قصه»، موبدی درخور اعتماد نزد بهمن کیقباد بوده است. بنابر این منبع، پس از حملهٔ اعراب به خراسان در جریان فتح ایران، زردشتیان روستایی به نام سنجان، در شمال شرق ایران، به کوه‌های اطراف پناه بردند و صد سال را در آنجا سپری کردند. آنگاه به جزیرهٔ هرمز سفر کردند و پانزده سال نیز در آنجا به سر بردند. «دیپ» در کرانه‌های جنوبی سند مقصد بعدی آنها بود که نوزده سال در آنجا ماندند؛ سپس با حرکت به‌سوی گجرات، در منطقه‌ای اقامت کردند که به یاد سرزمین سابق، آنجا را «سنجان» نامیدند و پانصد سال را نیز در آنجا گذراندند (کیقباد، ۱۳۵۰: ١٦و١٧)؛ با این وصف، این گروه مهاجران در اواسط سدهٔ دوم قمری عازم هند شدند و البته جای پرسش است که راوی، این فواصل زمانی دقیق را از کجا آورده است؟

مصحح «قصهٔ سنجان» در مقدمهٔ کتاب، از وجود مدارک کافی دال بر صحت این قصه خبر می‌دهد و یکی از مدارک را روایت بلاذری در *فتوح‌البلدان*، از گریز مردم کرمان در مقابل سپاه عرب بیان می‌کند؛ اما این روایت با «قصهٔ سنجان» تناسبی ندارد. نقل بلاذری گویای فرار تعدادی از مردم کرمان در نیمهٔ نخست قرن نخست قمری از مقابل سپاه عرب و رفتن آنها به هرمز و درگیری با اعراب در این جزیره است. کلام بلاذری در این باره با این خبر پایان می‌یابد: «بسیاری از مردم کرمان گریخته از راه دریا برفتند» (بلاذری، ۱۳۳۷: ٥٤٦). وجود ابهامات فراوان در «قصه» باعث شد برخی پژوهشگران زردشتی معاصر صحت آن را رد کنند.

به هر حال «قصه»، در ادامهٔ حکایت پناه‌جویی پارسیان می‌گوید آنها در گجرات از حاکم هندوی منطقه تقاضای اقامت کردند و او نیز در قبال شرایطی، با زندگی آنها در آنجا موافقت کرد؛ ازجمله شرایط او این بود: «در زبان، ملک‌داری و پوشاک زن‌ها، رسوم هندوان را شعار سازند؛ دگر آنکه جنگ‌ابزارها را از خود دور سازند» (کیقباد، ۱۳۵۰: ۱۸). بر این اساس، پارسیان به طور کامل خود را با فرهنگ و آداب محیط منطبق کردند. نکته‌ای که شاید در قرن‌های آینده، یکی از علت‌های رویکرد انگلیسی‌ها به آنها بود. کاراکا در این زمینه می‌نویسد: «این یک ویژگی برای پارسیان است که با سایر مردم، هر چند که عقیده و آداب‌ورسومشان با آنها متفاوت باشد، همیشه خوب و مناسب برخورد کرده‌اند و خودشان را با شرایط تطبیق داده‌اند؛ هر چند که آن شرایط دلخواه ایشان نبوده است» (Karaka, 1884: 1/ xvii). شاید انتقاد جاناتان دنکن، حاکم انگلیسی بمبئی در آغاز قرن نوزدهم میلادی، از مسلمانان در گفت‌وگو با عبداللطیف شوشتری، از مقایسهٔ آنها با پارسیان ناشی بود که خود را به‌راحتی با سایر فرهنگ‌ها منطبق می‌کردند: «سبب چیست که هر جا سلطنت اسلامیان یا فرقه‌ای از مسلمانان ساکن‌اند، بنای کارشان به درشتی... است، به خلاف امم دیگر که هموار و ملایم‌اند؟» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۱۵۳/۳).

بدایونی، مورخ دربار جلال‌الدین اکبر، در بیان حوادث سال ۹۸٦ق/۱۵۸۷م از حضور زردشتیان شهر نوساری از منطقهٔ گجرات در دربار این فرمانروا خبر می‌دهد و می‌نویسد این حاکم مقتدر با دلالت آنها دستور داد آتش را پیوسته در محلی روشن نگهدارند (بدایونی، ۱۸٦۵: ۲٦۱/۱). از این گزارش پیداست در اواخر قرن شانزدهم میلادی/دهم قمری شهر نوساری، در نزدیکی سورت، مرکز اصلی سکونت زردشتیان هند بود؛ چون امکانات کشاورزی منطقه برای نیازهای شغلی و اقتصادی آنها کفایت می‌کرد، به سورت مهاجرت نکرده بودند. پارسیان پیش از آمدن اروپایی‌ها در این بندر ساکن بودند؛ اما افزایش شمار آنها با ورود شرکت‌های اروپایی به این شهر ارتباط نزدیکی داشت.

تلاش کشورهای اروپایی برای نفوذ به شرق از راه دریا، در سال ۱٤۹۸م/۹۰۳م ثمر داد و واسکودو گامای (Vasco da Gama) پرتغالی نام خود را در حکم نخستین دریانورد اروپایی که پا به سرزمین هند نهاد، ثبت کرد (دولافوز، ۱۳۱٦: ۱۵۲). نهرو یادآور شده است این گام نخست پس از پایان حکومت مسلمانان بر اندلس، در سال ۱٤۹۲م/۸۹۷ق برداشته شد. چه‌بسا از نگاه حاکمان جدید ایبری، این کار اقدامی تلافی جویانه به‌منظور تصرف بلاد شرق و گسترانیدن مسیحیت در قبال نشر اسلام در اسپانیا بود؛ مگر نه آنکه پرتغالی‌ها به نشر مسیحیت در شرق اهتمام ویژه‌ای داشتند و شدت خشونت آنها با تاجران مسلمان که آنها را مور (لقب مسلمانان اسپانیا) می‌نامیدند، نظیر نداشت. گفته شده است این شدت خشونت پرتغالی‌ها از برتری مسلمانان در تجارت ناشی بود (نهرو، ۱۳۸٦: ۵۲۳/۱)؛ در حالی که باید بخشی از آن را از ناخشنودی آنها از حکومت بلندمدت مسلمانان بر جنوب غرب اروپا ناشی دانست.

بندر سورت (Surat)، در جنوب گجرات، واقع بر کرانهٔ رود تاپی یا تاپتی (Tapti) که برای کشتیرانی مناسب بود و حدود ۳۰کیلومتر از دریای عرب (Hamilton, 1828: 2/609) فاصله داشت، خواستهٔ اروپایی‌ها را برای رفت‌وآمد کشتی‌های‌شان به هند به‌خوبی برآورده می‌کرد. آگاهی سرمایه‌داران اروپایی از موقعیت جغرافیایی سورت که از یک سو با کشورهای شرق دور و از سوی دیگر با بندرهای ایران و عرب ارتباط داشت، از دههٔ دوم قرن هفدهم میلادی اروپایی‌ها را به احداث کارخانه‌های متعدد در این بندر واداشت؛ همچنین مجاورت نسبی سورت با دکن و گجرات، مراکز کشت و تولید پنبه در هند، باعث اشتیاق مضاعف اروپایی‌ها برای احداث کارخانه در آنجا شد (Mehta, 1991: 33). پس از پرتغالی‌ها، هلندی‌ها و فرانسوی‌ها و انگلیسی‌ها به این بندر راه یافتند و هریک شرکتی تجاری به نام خود دایر کردند. موقعیت سورت موجب شد در سده‌های شانزدهم، هفدهم و هجدهم میلادی این بندر از بیشترین بهره‌وری تجاری برخوردار باشد و در میان بندرهای هند متمایز شود. این برتری تا زمان ظهور بمبئی در عرصهٔ تجاری ادامه یافت و پس از آن، سورت با کم‌توجهی روبه‌رو شد (Palande, 1962: 82).

کمپانی هند شرقی انگلیس دیرتر از پرتغال راه خود را به بندر سورت گشود؛ اما با قدرت نظامی، به عقب راندن حریف از آنجا موفق شد و ورشکستگی مالی فرانسوی‌ها در سورت، خودبه‌خود به حذف آنها از این بندر منجر شد (Hamilton, 1828: 2/610). این کمپانی به‌ظاهر نام شرکت بر خود داشت و سهام‌داران آن بیشتر، افراد نظامی بودند؛ ولی درواقع در حکم نمایندهٔ دولت انگلیس، در شبه‌قاره فعالیت می‌کرد. . پس از مدتی، انگلیس علاوه‌بر انحصار تجارت هندوستان، مقدرات سیاسی این کشور را نیز در اختیار گرفت (Gardner, 1990: 11).

در این پژوهش، علت‌ها و نحوهٔ استفادهٔ روسای کمپانی هند شرقی از جامعهٔ پارسی هند، در حکم یکی از ابزار تشدید نفوذ خود در این سرزمین، بررسی شده است؛ همچنین نوع همکاری پارسیان با انگلیسی‌ها و نیز نتایج آن برای ایشان واکاوی شده است. تاکنون به طور ویژه پژوهشی با این نام انجام نشده است؛ اما آثار متعدد مربوط به تاریخ پارسیان و همچنین تألیفات مربوط به پیدایش و زوال کمپانی هند شرقی حاوی مطالب پراکنده‌ای دربارهٔ موضوع این مقاله است.

نسخهٔ خطی «وقایع هند» تألیف عبداللطیف شوشتری در آغاز قرن نوزدهم میلادی که رویدادهای هند، به‌ویژه جزیرهٔ بمبئی را در آن زمان بررسی کرده است، اظهاراتی مفید و مرتبط با مقالهٔ حاضر دارد. کمپانی شوشتری را مأمور نظارت بر امور تاجران ایرانی فعال در بمبئی کرده بود و او هر روز با سران پارسی جزیره ملاقات می‌کرد؛ پس در یادداشت‌های خود، نکات ارزشمندی دربارهٔ ارتباطات آنها و سران کمپانی ثبت کرده است.

«تاریخ پارسیان» (History of the Parsis) اثری از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی نیز به علت نزدیکی عصر نویسنده به دوران مناسبات صمیمانهٔ پارسیان و انگلیسی‌ها، دربردارندهٔ اطلاعات مفیدی در زمینهٔ موضوع این مقاله است. مقالهٔ «پارسی‌ها و بریتانیایی‌ها» (Parsis and the British) نیز مشتمل بر نکاتی دربارهٔ «مناسبات پارسیان و کمپانی هند شرقی» است که هینلز (Hinnells) در سال ۱۹۷۸م/۱۳۵۶ش آن را در نشریهٔ انستیتوی کاما به چاپ رساند.

جامعهٔ زردشتی کانون توجه پژوهشگران در قرن بیستم میلادی

جست‌وجو در زندگی پارسیان هند ما را با آثار فراوانی به قلم خود آنها یا پژوهشگران غربی مواجه می‌کند که به طور عمده، در سدهٔ بیستم میلادی نگارش یافته‌اند. نهرو در سال ۱۹٤٤م/۱۳۲۲ش به موضوع مهمی اشاره‌کرده است: «در ایران اخیرا تمایلات نیرومندی به وجود آمده است که به سوی اسلام و گذشته‌های دور می‌نگرد. این تمایلات به هیچ وجه جنبهٔ مذهبی ندارد بلکه بیشتر جنبهٔ فرهنگی و ناسیونالیستی دارد که در جست‌وجوی افتخارات باستانی و سنت‌های فرهنگی مداوم ایران می‌باشد» (نهرو، ۱۳۵۰: ۲۵۲/۱).

پس از ورود کمپانی هند شرقی انگلیس به خاک هند، در برخی نواحی این سرزمین تحرکات جدی و خطرناکی علیه انگلیسی‌ها ایجاد شد. بانیان این موج مخالف، به طور عمده حکام مسلمان در نواحی مختلف هند بودند؛ مانند سراج‌الدوله، نوهٔ علی وردی‌خان، حاکم بنگال در شرق هند که در این منطقه ادامهٔ حضور انگلیس را با خطر جدی روبه‌رو کرد (بهبهانی، ۱۳۷۲: ٤٦٧و٤٦٨)؛ همچنین حیدرعلی، فرمانروای میسور در جنوب هند، و پسرش تیپوسلطان (۱۱٦۳تا۱۲۱٤ق/۱۷۵۰تا۱۷۹۹م) که چندین نوبت با قوای انگلیس درگیر شدند و آنها را شکست دادند (انوشه، ۱۳۷۵: ۸۱٦/٤). اسلام‌گرایی این افراد، آن هم از نوع شیعی، انگلیسی‌ها را متوجه این خطر بالقوه و گاه بالفعل کرد. پارسیان اصل و ریشهٔ ایرانی داشتند و بنا به تصور انگلیسی‌ها، در جایگاه جامعه‌ای موفق و پیشرو، می‌توانستند الگویی برای ایرانیان باشند. بنابراین با این رویکرد، انگلیسی‌ها پارسیان را به نگارش آثاری در معرفی آیین زردشت، تاریخ پارسیان و توصیف و تجلیل ایران باستان در مقابل ایران دورهٔ اسلامی تشویق کردند و آن را ترویج دادند. بی‌جهت نیست که سرجان ملکم، خدمتگزار صدیق دولت انگلیس،

دست به قلم برد و «تاریخ ایران» را نوشت و دو قرن نخست اسلام در ایران را «دو قرن سکوت» نامید (مطهری، ۱۳۷٤: ٦٧١). داستان مهاجرت زرتشتیان ایرانی به هند، «قصهٔ سنجان» نیز پس از حضور اروپایی‌ها در هند سروده شد و در آن، آیین زردشت «دین بهی» نامیده شد (کیقباد، ۱۳۵۰: ۲۹) و پیروان اسلام «دروندان»، به معنی کافران، نام گرفتند (همان: ۳۲؛ Williams, 2009: 74). عجیب آنکه ده‌ها نویسنده و پژوهشگر غربی به این حکایت مختصر منظوم توجه کرده و بر آن شرح‌ها و تفسیرها نوشته‌اند. نویسندهٔ پارسی کتاب *قصهٔ سنجان، یک دروغ آشکار* ضمن برشمردن تعدادی از پژوهش‌ها و تألیفات مربوط به این قصه می‌نویسد: متأسفم بگویم که افرادی در مقطع تحصیلی دکتری، درصدد هدردادن انرژی خود در راه تلاشی بیهوده برای اثبات اصالت تاریخی داستان بی‌اساس «سنجان» هستند (Bhathena, 1944: 28).

زندگی حرفه‌ای پارسیان در بندر سورت

از دیرباز، اوضاع مساعد کشاورزی در هندوستان، نخستین زمینهٔ اشتغال را برای پارسیان فراهم کرد (Palande, 1962: 298). ریسندگی، نساجی، سوزن‌کاری، عاج‌کاری و نجاری ازجمله مشاغل پارسیان، به‌ویژه پیش از احداث کارخانه‌های اروپایی در هند بود. آنها در قرن ۱۵م/۹ق، علاوه‌بر فعالیت در مقام مأمور گرفتن مالیات، در زمینهٔ تجارت و خریدوفروش کالا نیز اشتغال داشتند (Desai, 1968: 308). پارسیان در آغاز قرن هفدهم میلادی، پس از هندوها و مسلمانان، سومین بخش از جامعهٔ تجاری سورت را تشکیل می‌دادند (Mehta, 1991: 34)؛ اما حضور سودجویان اروپایی و پیش از همه پرتغالی‌ها، فرصت‌های شغلی جدید را برای پارسیان فراهم کرد. درحقیقت، با تأسیس این شرکت‌ها در سورت، زندگی پارسیان دچار تغییر روبه‌رشد شد (Karaka, 1884: 2/9).

در دورهٔ تسلط پرتغالی‌ها بر سورت، برخی پارسیان در حکم سرباز به آنها خدمت می‌کردند و گاه سمت‌های مهم‌تری نظیر ناوبانی یا کاپیتانی کشتی به دست می‌آوردند. وساطت یا دلالی در معاملات از کارهای اصلی آنها بود. آنها پیوسته مترصد رسیدن کشتی‌های مملو از کالا به بندر بودند. هنگامی‌که یک کشتی به سورت می‌رسید، به‌سرعت کسب خبر می‌کردند که حامل چه کالایی است. از سویی، مجموعهٔ بازرگانان بندر سورت و در سال‌های بعد ساکن بمبئی را اعم از هندی، ایرانی، عرب و... می‌شناختند و به‌سرعت به آنها اطلاع می‌دادند چه اجناسی وارد بندر شده است؛ حتی نرخ کالاها را هم می‌گرفتند و به خریداران اعلام می‌کردند و درنهایت، با دریافت وجهی از خریدار و فروشنده، معامله را سامان می‌دادند. به وقت بازگشت کشتی‌ها به مقاصد مختلف نیز، علاوه‌بر مطلع‌کردن بازرگانان از زمان حرکت کشتی‌ها، کسب اطلاع می‌کردند آنها در پی تهیهٔ چه اجناسی هستند و با فراهم‌کردن امکان خرید کالا برای آنها، حق‌المعاملهٔ خود را دریافت می‌کردند. تا زمان ورود تلگراف و خدمات حمل‌ونقل ریلی به هند، در خدمات واسطه‌گری در معاملات، پارسیان نقش مهمی برعهده داشتند؛ اما پس از برخورداری هندوستان از این امکانات در نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی/سیزده قمری، تاحدی جایگاه خود را در معاملات از دست دادند و درنتیجه، دچار آسیب اقتصادی شدند (Hinnells, 1978: 42).

قرض‌دادن پول با سود هنگفت نیز از کارهای دیگر آنها، به‌ویژه در دورهٔ تسلط انگلیس بر بنادر مهم هند بود. فردی به نام بیخاجی بهرامجی (Bhikhaji Beramji) از نخستین کسانی بود که پیش از نیمهٔ قرن

هجدهم وارد این حرفه شد (Karaka, 1884: 2/56).

در قرن هجدهم میلادی/دوازده قمری، معدودی از پارسیان به کشاورزی مشغول بودند و به طور عمده در مناطق شهری ساکن شده بودند (Desai, 1968: 309). آنها خود را در کارهای مختلف وارد می‌کردند؛ چنانکه شخصی معروف به ملافیروز، فرزند کاووس و سرپرست آتشکدهٔ بمبئی در آغاز قرن نوزدهم میلادی، در عین داشتن لقب موبد، به دلالی و بانکداری نیز مشغول بود: «شام ملافیروز آمد و گفت بیست اشرفی به حاجی‌علی دادم و پاره‌ای شیشه‌آلات هم به جهت او گرفتم» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۱۱۵/۳) و در جایی دیگر: «ملافیروز خود آمده، قیمت میخک را نمود که رو به ترقی است» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۳۹/۳).

اهتمام پارسیان به خرید زمین و خانه، آنها را به ثروتمندترین اقشار هند تبدیل کرد؛ به طوری که در سال ۱۸۲٤م/۱۲۳۹ق مالک نیمی از خانه‌های بندر سورت بودند (Hamilton, 1828: 2/610)؛ همچنین در بمبئی بخش گسترده‌ای از زمین‌ها و املاک جزیره به آنها تعلق داشت.

اما ورود کمپانی هند شرقی انگلیس به سورت، تحول غیر منتظره‌ای در زندگی پارسیان پدید آورد. در سال ۱٦۱۲م/۱۰۲۰ق، کاپیتان بست (captain Best) نخستین کارخانهٔ انگلیسی را در این بندر با ده خدمه و سرمایه‌ای معادل چهارهزار پوند تأسیس کرد (Hamilton, 1828: 2/610). از نگاه رؤسای کمپانی، پارسیان به چند دلیل همکاران قابلی به شمار می‌رفتند. از آنجا که دین و آداب‌ورسوم آنها با هندوان متفاوت بود و همچنان نشانه‌هایی از وابستگی به سرزمین سابق در آنها مشاهده می‌شد، به‌عقیدهٔ انگلیسی‌ها، تعلق خاطر ویژه‌ای به هند نداشتند و در صورت اطلاع از توسعه‌طلبی سران بریتانیایی، مخالفتی از آنها سر نمی‌زد. تجارب پارسیان در زمینهٔ تجارت و سفرهای دریایی و نیز خبرگی آنها در انجام معاملات، مطلوب انگلیسی‌ها بود؛ به طوری که سرجان ملکم، یکی از سران نظامی کمپانی هند شرقی و فرستادهٔ کشور انگلیس نزد فتحعلی‌شاه قاجار برای عقد پیمانی علیه فرانسه و افغان‌ها در سال ۱۸۰۰م (رایت، ۱۳٦۸: ٥٤)، دربارهٔ آنها معتقد بود هیچ‌یک از مردم هند به‌اندازهٔ پارسی‌ها دارای نبوغ و اهمیت نیستند (Luhrmann, 1994: 28).

چهرهٔ پارسیان که شباهتی به مردم هند نداشت و به تعبیری، «هوای هند در ایشان اثری ننموده» (اصفهانی، ۱۳۵۲: ٤٤۳) نیز آنها را نزد انگلیسی‌ها مطلوب‌تر از هندی‌ها قرار می‌داد؛ همچنین سران و بزرگان آنها به چند زبان تکلم می‌کردند و دست‌کم به هندی و فارسی مسلط بودند (Karaka, 1884: 2/ 40).

انجام سفرهای تجاری دریایی، ضرورت کسب مهارت ساخت و تعمیر کشتی را برای پارسیان پدید آورده بود و آنها در نیمهٔ قرن هفدهم میلادی در این زمینه شهرت داشتند (Makrand, 1991: 34). یکی از پارسیان به نام لاوجی نوسروانجی (Nasarvanji Lavji) که در کار تعمیر کشتی مهارت داشت، در نیمهٔ نخست قرن هجدهم به استخدام کمپانی درآمد و در تعمیرگاهی که انگلیسی‌ها در سورت ایجاد کردند، به کار مشغول شد (Karaka, 1884: 2/ 60). همچنین دانجی‌بایی (Dhanjibhai) در سال ۱۷۳۵م/۱۱٤۷ق در سورت متعهد شد برای کمپانی یک کشتی بسازد.

پارسیان در بمبئی

اگر انگلیس در سورت با نیروی نظامی پرتغال را عقب راند، در بمبئی به شیوه‌ای دیگر این جزیره را از تسلط آنها خارج کرد. بمبئی در غرب هند، در کنار دریای عرب، با فاصلهٔ حدود ۲۸۰کیلومتر از سورت و

در جنوب آن قرار دارد. در پی سفرهای ماجراجویانه و سلطه‌طلبانهٔ پرتغالی‌ها، در زمان سلطنت جان سوم (Joao III) (۱۵۲۱تا۱۵۵۷) از خاندان اویز (Aviz)، بمبئی و چند جزیرهٔ کوچک اطراف آن به تصرف پرتغال درآمد. در ژوئن ۱٦٦۱م/شوال ۱۰۷۱ق به‌واسطهٔ ازدواج دیپلماتیک چارلز دوم (Charls II) پادشاه انگلستان و کاترین براگانزا (Catherine Braganza)، شاهزادهٔ پرتغالی، جزیرهٔ بمبئی در حکم جهیزیهٔ عروس به چارلز اهداء شد (Edwards, 1902: 89). مشکلات اقتصادی پرتغالی‌ها و حملات هلندی‌ها به آنها در غرب هند از علت های این سخاوت بود (Hinnells, 1978: 5). چارلز دوم نیز در نامه‌ای به تاریخ ۲۷مارس۱٦٦۸م/شوال۱۰۷۸ق بمبئی را به کمپانی هند شرقی واگذار کرد (Warden, 1861: 5). هجده سال پس از این حاتم‌بخشی، هنگامی‌که سران کمپانی در سال ۱٦۸٦م/۱۰۹۷ق قصد استقرار در شرق هند و تصرف بندر هوگلی را داشتند، اورنگ‌زیب را به خشم آوردند. او به بازداشت انگلیسی‌ها در هر جا، تصرف کارخانه‌های آنها و ممنوعیت تجارت با آنها فرمان داد. در مقابل این تصمیم، ناوگان انگلیسی بمبئی به مجموعهٔ کشتی‌های اورنگ‌زیب حمله برد. ناوگان انگلیسی که در دریا از نیروی دریایی اورنگ‌زیب قوی‌تر بود، کشتی‌های تجاری او و نیز کشتی‌های حامل حجاج را تهدید کرد. درنهایت، میان فرمانروای تیموری و انگلیسی‌ها مصالحه‌ای صورت گرفت (Modi, 1929: 113- 114).

از نگاه سهام‌داران کمپانی هند شرقی، بمبئی کلید هند محسوب می‌شد و آنها به چند دلیل بمبئی را به سورت ترجیح دادند. بندر سورت قدری با دریا فاصله داشت؛ در حالی که بمبئی متصل به دریا بود. سورت به علت تخصیص عمدهٔ مبادلات تجاری هند به خود و نیز در حکم نقطهٔ اعزام حاجیان هند به مکه، در کانون توجه حکومت مرکزی بود؛ اما بمبئی متروک و دورافتاده، برای حکومت هند جاذبه‌ای نداشت و انگلیسی‌ها در آنجا همچون حیات خلوت خویش، به اهداف خود دست می‌یافتند؛ همچنین شورش‌های مکرر مهاراته و هندوان استقلال‌طلب هند و وقوع سایر ناآرامی‌ها، آن بندر را ناامن می‌کرد. در سال ۱۱۷۳ق/۱۷۵۹م در حملهٔ گروهی موسوم به حبشی‌ها به اتباع انگلیس در سورت، دو نفر از پارسیان کشته شدند و وابستگان کمپانی را دچار وحشت کردند (علی‌محمدخان، ۱۹۳۰: ۵۵٤/۲). عواملی مانند آکندگی رودخانهٔ تاپی از گل‌ولای و نیز ضعف حکومت مغول در قرن هجده میلادی/دوازده قمری که قادر به گرفتن مالیات از زمین‌داران نبود و در مقابل، تمرکزگرفتن مالیات بر بازرگانان باعث کم‌رونقی تجاری در سورت و درنتیجه بی‌اعتنایی انگلیسی‌ها به آن شد (Maneck, 1994: 164).

هنگام ورود کمپانی هند شرقی به بمبئی در نیمهٔ قرن هفده میلادی/یازده قمری، این جزیره فقط حدود دوهزار نفر جمعیت داشت (warden, 1861: 73) و این تعداد سکنه قادر نبود اهداف سرمایه‌داری کمپانی هند شرقی را برآورده کند. لازم بود کسانی که به رونق کسب‌وکار کمپانی کمک می‌کردند، به این جزیره هدایت شوند.

در سال ۱٦۷۰م/۱۰۸۰ق که هنوز جمعیت پارسیان ساکن بمبئی اندک بود، حکمران انگلیسی جزیره، راهی برای جذب آنها به بمبئی نشان داد: «پارسی‌ها مردمی صنعتگر و نیز دارای نبوغ تجاری هستند؛ از این رو عموما برای خودشان کارآفرینی می‌کنند. در حال حاضر تعدادشان در بمبئی کم است؛ اما با پاسخ‌گویی به درخواستشان که جایی را برای دفن مردگانشان می‌خواهند، تعداد بیشتری از آنها را انتظارداریم» (Luhrmann, 1994: 336). کاراکا به

اشتباه، بازدید جهانگرد و نویسندهٔ انگلیسی، یعنی دکتر فریر از بمبئی را در سال ۱۶۷۱م/۱۰۸۱ق ذکر کرده و از قول او نوشته است در آن سال، مقبره‌ای برای پارسیان در جزیره ساخته شد؛ سپس نتیجه می‌گیرد پارسیان باید در همان حوالی به بمبئی وارد شده باشند؛ چون پس از ورود به مکان جدید، نخستین کاری که انجام می‌دهند، ساخت «دخمه» است (Karaka, 1884: 1/51). اما هینلز، بازدید فریر از بمبئی و نیز وجود دخمهٔ پارسیان در آن شهر را به سال ۱۶۷٤م/۱۰۸٤ق می‌داند و می‌نویسد بنا به گزارش یکی از مأموران کمپانی به نام استریشام مستر (Streynsham Master)، در سال ۱۶۷۱م/۱۰۸۱ق هنوز پارسیان در بمبئی دخمه‌ای نداشتند (Hinnells, 1978: 7). رؤسای کمپانی برای افزایش جمعیت انگلیسی‌ها در جزیره نیز از روش‌های مختلفی استفاده کردند. آنها باید به سکونت در آنجا تشویق می‌شدند؛ از این رو متقاضیان سکونت در جزیره تا پنج سال از پرداخت حقوق گمرکی معاف شدند و تعدادی از نظامیان انگلیسی، به همراه خانواده‌های خود، سال‌به‌سال به بمبئی فرستاده شدند. به این ترتیب، جمعیت جزیره به‌تدریج افزایش یافت (Edwards, 1902: 9).

همراه با افزایش جمعیت توابع انگلیس در بمبئی، واردکردن انواع شراب انگلیسی و فروش آن نافع‌ترین کاری بود که پارسیان مایل به انجام آن بودند. در کنار این واردات، پارسیان سایر نوشیدنی‌ها و خوراک ضروری انگلیسی‌ها را نیز وارد می‌کردند و به آنها می‌فروختند که سود درخور توجهی برای آنها داشت (Karaka, 1884: 2/56). ابوطالب‌خان اصفهانی در حدود سال ۱۸۰۲م/۱۲۱٦ق، هنگام بازدید از بمبئی دربارهٔ آنها نوشت: «حالا کثرت ایشان در بمبئی و سورت و نواحی آن به جایی رسیده که خدمتکاران و طباخ و اکثر پیشه‌وران از ایشان‌اند و تمول بعضی به درجه‌ای رسیده که لک روپیه یومیه مداخل دارند. به لغت زردشتی و هندی و انگلش سخن گویند» (اصفهانی، ۱۳۵۲: ٤٤۳).

حضور بازرگانانی با ملیت‌های مختلف اعم از هندی، ایرانی، عرب، انگلیسی، پرتغالی و... در بمبئی که هریک با پول رایج کشور خود به این جزیره می‌آمدند، ایجاب می‌کرد افرادی در زمینهٔ صرافی کار کنند. تبدیل پول‌های خارجی به روپیه و بالعکس ازجمله کارهای پارسیان بود؛ چنانکه ملافیروز موبد، سرپرست آتشکدهٔ بمبئی، به صرافی نیز اشتغال داشت: «به ملافیروز گفتم که برادر محمدعلی‌خان قدری زر دارد که ریال‌اند و می‌خواهد تبدیل آنها را به رایج بمبئی نماید» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۲۹/۳).

اما پارسیان در بمبئی نیز در کار کشتی‌سازی و تعمیر آن فعال بودند. لاوجی که بخشی از زندگی خود را در سورت گذراند، با رونق تجارت در بمبئی به این بندر رفت و همراه با پسرانش، مانکجی (Manakji) و بامانجی (Bamanji)، در خدمت کمپانی درآمد. دو برادر در طول دوران کاری خود، بیست‌ونه کشتی برای کمپانی ساختند و بسیاری از کشتی‌های نیروی دریایی انگلیس را تعمیر کردند. کمپانی نشان یادبودی به لاوجی داد که روی آن نوشته شده بود: «یادبودی از طرف کمپانی هند شرقی به خاطر خدمات طولانی‌مدت و صادقانهٔ لاوجی، استادکار ساخت کشتی: ۱۷۷۲» (Karaka, 1884: 2/ 62-63). نوهٔ لاوجی علاوه‌بر عضویت در شرکتی انگلیسی در بمبئی، به‌صورت فعال در اروپا و چین و چند شهر آسیایی تجارت می‌کرد و مالک کشتی‌های متعدد به نام‌های بهمنیار، تاج‌بخش، هیرو و... بود (Karaka, 1884: 2/71).

در میان پارسیان، به طور معمول اشتغال به هر حرفه موروثی می‌شد. بعدها یکی از پسران بامانجی، به

نام جمشیدجی، با جلب اعتماد فرمانده نیروی دریایی انگلیس در هند، ساخت تعداد فراوانی رزم‌ناو برای انگلیسی‌ها را عهده‌دار شد. او نظارت بر ساخت شانزده رزم‌ناو برای نیروی دریایی انگلیس را برعهده داشت که هریک تعداد بسیاری توپ داشت و در دریا از منافع انگلیس دفاع می‌کرد؛ همچنین ساخت چهل کشتی بزرگ غیرجنگی از خدمات جمشیدجی به کمپانی بود. سران انگلیسی از کار او تقدیر چشمگیری کردند و قطعه زمینی با درآمد سالانه ٦هزار روپیه به او هدیه کردند (Karaka, 1884: 2/66-70).

این نوع خدمات و اعتماد سران انگلیسی به پارسیان باعث شد کشتی‌های تجاری خود را که در تجارت چین فعال بودند، در اختیار آنها گذارند. به این ترتیب، پارسیان در امر تجارت چین نقش مهمی ایفا کردند. «همهٔ (پارسیان) یکی شده‌اند که پای بیگانه را از میانه بردارند. حتی کشتی‌های متعلق به کمپانی که مخصوص بارکشی چین و به‌قدر ده‌بیست جهاز می‌باشند، همه را گرفته و اجاره‌بهای آنها را پرداخته‌اند که تمام بار اینها را از خود بدهند تا کسی دیگر بر آنها بار نکند» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۳۰۰/۳).

گاهی پارسیان تلاش می‌کردند انحصار خریدوفروش کالایی را در دست خود نگه دارند. پنبه از مهم‌ترین کالاهای صادراتی هند به چین بود و البته لازم بود پیش از ارسال، با دستگاهی به نام «اشکرو» متراکم و بسته‌بندی شود. پارسیان حتی تمام دستگاه‌های معروف به «اشکرو» را در اختیار خود گرفته‌بودند. «(پارسیان) نشستند و عهد کردند که پنبهٔ بیگانگان را اشکرو و بسته‌بندی نکنند. مستر انشای گمرک‌چی اشکرویی داشت که متفرقه می‌بست او را نیز دیده، مبلغی به او دادند که اختیار اشکروی او نیز با ایشان باشد. به این سبب مردم دست کشیدند و بالجمله اخوی به اردشیر پیغام فرستاد که دویست سیصد بستهٔ قزلباشیه را اشکرو نماید و قبول کرده است؛ تا چه شود. حق این است که فارسیان این جزیره، کار چین و تجارت آن را درنهایت خوبی انجام می‌دهند. خود صاحب جهاز و خود صاحب مال‌التجاره و خود صاحب اشکرو و خود بیمه می‌نمایند و به این سبب، فایدهٔ بسیاری می‌برند. کسی را از بیگانگان مطلقا مداخلت نیست و به این سبب فایدهٔ بسیاری می‌برند» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۳۰۰/۳).

کنجکاوی عبداللطیف شوشتری باعث شد از دستگاه بسته‌بندی پنبه در بمبئی بازدید کند. او پس از توضیح دربارهٔ نحوهٔ کارکرد آن دستگاه نوشت باوجود دقت بسیار برای یافتن معنی واژهٔ اشکرو، آن را درنیافته است (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۱/۳تا۳)؛ اما توضیحات کاراکا معنی واژهٔ اشکرو را روشن می‌کند. او از یکی از پارسیان به نام دادی‌بایی نوساروانجی (Dadibhai Nasarvanji)، در مقام نخستین مالک دستگاه بسته‌بندی پنبه در بمبئی، یاد می‌کند و سپس با واژهٔ انگلیسی (screw)، به معنی «پیچاندن»، به این دستگاه اشاره می‌کند (Karaka, 1884: 2/ 77). با توجه به اینکه عوام هند در تلفظ واژه‌های انگلیسی، «سین» را «شین» می‌گویند، ریشهٔ کلمه روشن می‌شود؛ البته شوشتری به علت ناآشنایی با زبان انگلیسی که خود به آن اشاره کرده است، در یافتن معنی اشکرو درمانده بود.

تجارت چین که به مساعدت کمپانی هند شرقی برای پارسیان میسر شد، درآمد هنگفتی نصیب آنها کرد. خانوادهٔ پول نقد یا (Ready Money) یکی از خانواده‌های بسیار ثروتمند پارسی در بمبئی بود. آنها سه برادر به نام مانچرجی (Mancherji) و هرجی (Hirji) و تیمولجی (Temulji)، فرزندان جیوانجی (Jivanji)،

بودند که در آغاز قرن هجدهم میلادی از نوساری به بمبئی رفتند و از راه تجارت چین، ثروت چشمگیری کسب کردند و چون در کار بانکداری و وام‌دادن نیز بودند، به این نام مشهور شدند. همچنین آنها مالک چندین کشتی تجاری بودند که یکی از آنها را به نام حاکم انگلیسی بمبئی (William Hornbey- 1771- 1784) نام‌گذاری کردند (Karaka, 1884: 2/57).

کشتی‌های متعلق به پارسیان به طور کامل از حمایت انگلیسی‌ها برخوردار بودند و حتی ناوهای انگلیسی برای ایجاد امنیت دریایی و محافظت از حملات فرانسوی‌ها، آنها را در دریا همراهی می‌کردند. هنگامی‌که کشتی‌ها به نزدیکی هند می‌رسیدند، تجار از حملات دریایی خیالشان راحت می‌شد: «رسیدن جهازات چین به سیلان، صحیحا سالما، خبر محقق رسید و بزرگان مجوس همه در خانهٔ اردشیر جمعیت نموده، به خدمت گورنر (دنکن) رفتند و شکرانهٔ رسیدن جهازات را بجا آوردند...» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۲٤٥/۳).

صرف نظر از پنبه، پارسیان مایل بودند کالاهای دیگر را نیز در انحصار خود درآورند. دربارهٔ چینی‌آلات وارداتی از چین نیز چنین می‌کردند: «(ملافیروز) اظهار کرد که بیست صندوق چینی که در جهاز چین‌اند، از صاحب مال، همه را به نفع معینی خریدم و به نام تو صحیح دادم. به او گفتم: چرا این همه در چینی هول می‌زنی؟ مبادا به تو ضرری برسد و بعد از رسیدن جهازات البته بسیار می‌آورند و آن‌وقت به تو ضرر می‌رسد. گفت: چینی ترقی دارد و من با یک‌دو کس شریک شده‌ایم و هر چقدر چینی بیاید، خواهیم خرید که همه به دست خودمان باشد و به هر قیمت که بخواهیم، بفروشیم» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۲۲٥/۳)؛ اما منفعتی که پارسیان از تجارت تریاک در چین بردند، بیش از هر کالایی بود.

پارسیان و تجارت تریاک

از قرن پانزدهم میلادی/نهم قمری، تریاک به مقدار کم از هند به چین ارسال می‌شد؛ اما از قرن نوزدهم میلادی/سیزده قمری صادرات آن رشد درخور ملاحظه‌ای یافت. درواقع، این افزایش از زمانی صورت گرفت که کمپانی، انحصار خریدوفروش تریاک را در اختیار گرفت. در بنگال این انحصار پس از وقوع نبرد پلاسی و ورود نیروی نظامی انگلیس به پتنا در سال ۱۷۷۳م/۱۱۸٦ق اتفاق افتاد (Chung, 1974: 417). علاوه‌بر تریاک، از آغاز قرن نوزده میلادی/سیزده قمری، در هند قیمت‌گذاری و انحصار خریدوفروش تنباکو نیز در اختیار عاملان انگلیس قرار گرفت (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰٤: ۹٥/۲). از میان کالاهای صادراتی به چین، تریاک بیشترین عایدی را برای سهام‌داران کمپانی داشت (Wacha, 1920: 617; Farooqi, 1996: 1). در نیمهٔ قرن هجدهم میلادی/دوازده قمری، یکی از پارسیان به نام بهرامجی و پسرانش، بیخاجی و کاووسجی، در حکم نمایندهٔ تجار بمبئی که در کار خریدوفروش تریاک بودند، در شهر کوچکی به نام دامان (Daman)، در نزدیکی مالوه، فعالیت می‌کردند. آنها تریاک مالوه را می‌خریدند و به بمبئی ارسال می‌کردند؛ همچنین با کشتی‌های متعددی که در اختیار داشتند، در مسیر دامان، بمبئی، موزامبیک و چین در تردد بودند (Karaka, 1884: 2/45).

اما از جمع پارسیان، جمشیدجی جیجی‌بایی (Jamshedji Jijibhoi) در انتقال تریاک هند به چین بسیار فعال بود. جمشیدجی در سال ۱۷۸۳م/۱۱۹۷ق در نوساری به دنیا آمد و باوجود محرومیت و فقر

آغاز زندگی، در سال‌های بعد از نظر کثرت دارایی زبانزد شد (Luhrmann, 1994: 336). او در شانزده سالگی برای نخستین‌بار به قصد تجارت به چین سفر کرد. در چهارمین سفر دریایی به هند، فرانسویان در جنگی که با انگلیس داشتند، کشتی جمشیدجی و همراهانش را مصادره و مدتی او را زندانی کردند. او نخستین پارسی و نیز نخستین هندی بود که لقب شوالیه را از ملکهٔ انگلیس دریافت کرد (Luhrmann, 1994: 337). جمشیدجی برخی مقررات موجود جامعهٔ پارسی را پذیرفتنی نمی‌دانست و آنها را دستوراتی برای ثروتمندترشدن اغنیا و فقیرترشدن محرومان تلقی می‌کرد؛ از این رو به‌راحتی به کار تجارت تریاک مشغول شد.

نوسروانجی راتانجی تاتا (Nusserwanji Rattanji Tata)، از خاندان معروف تاتا که اجدادش نسل‌به‌نسل موبد بودند، برخلاف پدرانش وارد کار خریدوفروش کالا شد و پس از مدتی، در کار تجارت چین مشغول شد. او پنبه و تریاک به چین می‌فرستاد و چای، ابریشم، کافور، دارچین، مس و طلا وارد می‌کرد. در زمان اشغال بوشهر توسط انگلیس در سال ۱۸۵۷م/۱۲۷۳ق، در حکم کارپرداز آنها کار می‌کرد و از این راه درآمد هنگفتی نصیبش شد (Harris, 1925: 5-6). پسر او جمشیدجی نوسروانجی تاتا (Jamshedji Nusserwanji Tata) بنیان‌گذار گروه تاتا و معروف به «پدر صنعت هند» (۱۸۳۹تا۱۹۰۴م/۱۲۵۴تا۱۳۲۱ق) در مدرنیزه‌کردن صنایع هند نقش بسیار فعالی داشت (Darukhanawala, 1939: 35).

در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق دولت چین مقرر کرد ورود تریاک به این کشور به طور مطلق ممنوع است. این فرمان باعث شد عاملان کمپانی به‌صورت قاچاق تریاک را وارد چین کنند. آنها حتی به مأموران دولتی چین هم رشوه می‌دادند تا قاچاق تریاک را نادیده بگیرند. از سال ۱۸۳٤م/۱۲٤۹ق صادرات تریاک هند به چین افزایش بیشتری یافت؛ زیرا تا آن زمان انحصار تجارت با چین در اختیار کمپانی هند شرقی بود و در این تاریخ، به همهٔ بازرگانان انگلیسی اجازه داده شد با چین تجارت کنند. دولت چین فردی به نام «لین تسه هسی» را مأمور جلوگیری از قاچاق تریاک به این کشور کرد. لین خود به بندر کانتون در جنوب چین رفت. بندری که مرکز عمدهٔ این تجارت غیرقانونی بود؛ سپس همهٔ بازرگانان خارجی را مجبور کرد تمام تریاکی را که در اختیار داشتند، تحویل او دهند. اقدامات جدی لین باعث شد بازرگانان خارجی بیست هزار صندوق تریاک خود را به او تحویل دهند. پس از آن لین مقرر کرد هیچ کشتی حق ندارد به بندر کانتون تریاک بیاورد (نهرو، ۱۳۸٦: ۸۵۸/۲).

سرانجام این سخت‌گیری، حملهٔ انگلستان به چین در سال ۱۸٤۰م/۱۲۵۵ق، در پوشش دفاع از منافع و حیثیت ملی این کشور و درواقع، برای داشتن حق حمل تریاک به چین بود. این جنگ که تا سال ۱۸٤۲م/۱۲۵۷ق به طول انجامید، به‌درستی «جنگ تریاک» نامیده شد. در پی حملهٔ ناوهای نیرومند انگلیس به چین، پنج بندر چینی به‌منظور ورود کالاهای انگلیس و هند در نظر گرفته شد و به این ترتیب، ورود تریاک هند به چین از سر گرفته شد (نهرو، ۱۳۸٦: ۸۵۹/۲). در زمان وقوع جنگ تریاک، دولت چین چند پارسی ازجمله جمشیدجی رستم‌جی، دادابایی رستم‌جی (Dadabhai Rustomji)، ایرج‌بایی رستم‌جی پاتل (Hirjibhai Rustamji Patel)، نوسروانجی بومانجی‌مودی (Nusserwanji Bomanji Mody)، اردشیر فردونجی پاندایی (Ardeshir Furdoonji Panday) و تعدادی دیگر را توقیف کرد و آنها مدتی را در زندان

گذراندند (Darukhanawala, 1939: 509)؛ همچنین در زمان این جنگ، درآمد پارسیان از تجارت تریاک بسیار کم شد و ضربهٔ اقتصادی جبران‌ناپذیری به آنها وارد شد (Hinnells, 1978: 42).

گاهی از میان خانواده‌های سرشناسی که به تجارت تریاک مشغول بودند، ندای اعتراض به این حرفهٔ خاص بلند می‌شد؛ مانند اعتراض یکی از جوانان پارسی که به حرفهٔ پدرش چنین انتقاد می‌کند: «پدرم می‌خواهد مرا به عنوان همکار خویش در این تجارت وارد کند... اما من واقعا تجارت تریاک را دوست ندارم؛ زیرا به چشم خودم عاقبت چنین حرفه‌ای و آثار آن را بر روی مصرف‌کنندگان تریاک دیده‌ام» (Masani, 1939: 75). تا سال ۱۹۲۸م/۱۳٤٦ق هندوستان بیشترین مقدار تریاک را در دنیا تولید می‌کرد و این امر بنا به خواست دولت مردان انگلیسی صورت می‌گرفت (Sanderland,1928: 140).

نقش پارسیان هند در تحکیم اقتدار کمپانی هند شرقی

در سال ۱٦٦۰م/۱۰۷۰ق، هنگامی‌که حاکم سورت با احداث کارخانهٔ انگلیسی جدیدی در آن بندر مخالفت کرد، رستم مانک، یکی از سران پارسی، در مکاتبه‌ای با اورنگ‌زیب (۱٦۱۸تا۱۷۰۱م/ ۱۰۲۷تا۱۱۱۸) موافقت او را برای ایجاد کارخانهٔ مدنظر کسب کرد. رستم به اورنگ‌زیب نوشت: «این اشخاص انگلیسی، برای مقاصد تجاری به هند آمده‌اند؛ اما کارگزاران جناب‌عالی موانع زیادی بر سر راه آنها ایجاد می‌کنند. این فرد انگلیسی که همراه من است، فرد شایسته و بااصالتی است که حمایت دربار را تقاضا دارد و خواهشمند است که اجازه یابد در سورت مستقر شده و مجاز به ایجاد کارخانه‌ای برای مقاصد تجاری باشد؛ و نیز استدعا دارد که با فرمان حکومتی شما، در فعالیت تجاری‌اش مورد حمایت قرارگیرد» (Karaka, 1848: 2/10). تقاضای رستم مؤثر واقع شد و اورنگ‌زیب ایجاد هرگونه مانعی بر سر راه ایجاد آن کارخانهٔ انگلیسی در سورت را نهی کرد؛ همچنین زمینی برای احداث کارخانه اهدا کرد و وابستگان دولتی را از ایجاد هرگونه مزاحمت برای انگلیسی‌ها در آن بندر منع کرد؛ حتی انگلیسی‌ها را از پرداخت حقوق گمرکی معاف کرد (Karaka, 1848: 2/ 10).

در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱٤ق موبدزاده‌ای به نام منچرجی خورشیدجی (Mancherji Kharshedji) با نفوذی که به‌واسطهٔ شهرت خانوادگی خود در شهر داشت، در حل اختلاف میان سران کمپانی و مهاراته نقش مهمی ایفا کرد. این معارضان هندو از زمان شاه‌جهان (ح۱٦۲۸تا۱٦۵۸م/۱۰۳۷تا۱۰٦۸ق) مقابل حکومت تیموریان هند قد علم کردند؛ اما استقلال‌طلبی آنها در دورهٔ اورنگ‌زیب به رهبری شیواجی (۱٦۲۷تا۱٦۸۰م/۱۰۳٦تا۱۰۹۰ق) اوج گرفت (Mukherjee, 1958: P.24).

شیواجی در سال ۱٦٦٤م/۱۰۷٤ق به بندر سورت هجوم برد و پس از او هوادارانش و جنگجویان مهاراته در سال‌های ۱۷۰۲و۱۷۰۷/۱۱۱۳و۱۱۱۸ق نیز حملاتی به این بندر صورت دادند (Hamilton, 1828: 2/610). در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱٤ق در حالی که بمبئی مرکز اصلی صادرات و واردات کمپانی هند شرقی بود، سورت همچنان محمولهٔ ارزشمند پنبه را در بسته‌های بزرگ به بمبئی ارسال می‌کرد؛ از این رو حفظ آرامش «و ثبات این بندر برای انگلیس بسیار مهم بود. حملات مکرر مهاراته به سورت، جاناتان دنکن، حاکم انگلیسی بمبئی را که از سال ۱۷۹۵تا۱۸۱۱م/۱۲۰۹تا۱۲۲٦ق فرماندار این جزیره بود (Bukland, 1958: 126)، واداشت با وساطت منچرجی، پیمانی با سرکردهٔ آنها، مبنی‌بر خودداری از حمله به بندر سورت، منعقد کند (Karaka, 1848: 2/7).

این پارسی سرشناس در سال ۱۸۰۲م/۱۲۱٦ق، در

مذاکرات محرمانهٔ میان دنکن و سرکردهٔ مهاراته نیز نقش مهمی ایفا کرد و تداوم این خدمات باعث شد در سال ۱۸۱۷م/۱۲۳۲ق، کمپانی هند شرقی ماهانه مبلغ دویست روپیه به او پرداخت کند. این مبلغ تا سه نسل به فرزندان او داده می‌شد. کاراکا در سال ۱۸۸٤م/۱۳۰۱ق نوشت در حال حاضر، وابستگان و فامیل منچرجی که حدود صد نفر هستند و در نوساری سکونت دارند، فقط از راه زمین‌داری و املاک خود امرار معاش می‌کنند (Karaka, 1848: 2/8)

در سال ۱۸۱۰م/۱۲۲٤ق، فردی به نام عبدالرحمن در روستای بودان (Bodhan)، در پانزده مایلی سورت، ادعای مهدویت کرد و عده‌ای را هوادار خود کرد؛ آنگاه به حاکم انگلیسی منطقه نوشت یا عقیدهٔ او را بپذیرد یا به مبارزه با او تن دهد. سرکردهٔ انگلیسی، سواره‌نظام خود را مرکب از هفتاد تن به جنگ با او فرستاد؛ در حالی که یک پارسی به نام دانجی‌شاه (Dhanjisha)، نوهٔ یکی از پارسیان معروف، «ملقب به سهرابجی نیک صنعت» آنها را همراهی می‌کرد. دانجی‌شاه در این نبرد به قتل رسید و رؤسای کمپانی در نظر گرفتند سالانه سه‌هزار روپیه به بیوهٔ او پرداخت کنند (Karaka, 1848: 2/24-25). فیروزشاه و اردشیر، پسران دانجی‌شاه، نیز در انجام خدمت به کمپانی فعال بودند. در حالی که پارسیان به گرفتن مقامات مهم در سیستم حکومتی انگلیس در هند کمتر موفق می‌شدند، فیروزشاه درمجموعهٔ قضایی کمپانی به منصب مهمی دست یافت؛ همچنین در قبال خدماتش به انگلیس، در مراسمی عمومی، به دریافت لباسی فاخر و نیز حق مالکیت ده‌ها روستا با درآمد سالیانه دوازده‌هزار روپیه نایل شد (Karaka, 1848: 2/ 25-26). کمپانی، برادر کوچک‌تر یعنی اردشیر را نیز در سورت در مقام «کوتوال» مأمور برقراری امنیت در شهر کرد و او با فرونشاندن مخالفت‌ها و ناآرامی‌ها، لقب «صدرامین» دریافت کرد (Karaka, 1848: 2/ 30).

در زمان وقوع شورش سال ۱۸۵۷م/۱۲۷۳ق علیه عوامل انگلیس در هند، معروف به «موتینی»، پارسیان بیشتر در بمبئی ساکن بودند؛ اما به علت‌های مختلف، این شورش در جزیره نمود چندانی نداشت. علت مشارکت‌نکردن فعال بمبئی در این حرکت، یکی واکنش سریع وابستگان بریتانیا علیه شورشیان و دیگر همراهی‌نکردن گسترده با آن بود. از آن رو که تاحدودی تمام ساکنان جزیره برای سکونت در آن گزینش شده و منافع آنها با مصالح کمپانی درآمیخته بود، در آنجا با «موتینی» همدردی چندانی نشد. می‌توان گفت بمبئی پدیده‌ای انگلیسی بود و بریتانیایی‌ها در آن امنیت داشتند؛ در حالی که در سایر مناطق هند، خود را به مردم تحمیل کرده بودند (Hinnells, 1978: 16). با وجود این، پارسیان علاوه‌بر اعلام وفاداری خود به سران انگلیسی، آمادگی خود را برای سرکوب این جنبش اعلام کردند: «وقتی شورش نامیمون در استان‌های شمالی رخ داد، پارسیان فرصت بیشتری برای نمایش وفاداری خود به فرمانروایان انگلیسی پیدا کردند. آنها به فرماندار وقت بمبئی، لرد الفینستون (Lord Elphinstone) وفاداری و تبیعیت خود از حکومت انگلیس را خاطرنشان کرده و آمادگی خود را برای انجام هر خدمتی جهت سرکوب موتینی، اظهار داشتند» (Karaka, 1848: 2/282).

در جریان موتینی، خانوادهٔ بادومچی (Padumjees) شامل پدر خانواده و پسرانش، تلاش کردند باوجود آسیب به شبکهٔ پستی هند، نامه‌های سران انگلیسی را به موقع به مقصد برسانند و در قبال این خدمت، لقب خان بهادر گرفتند؛ به دنبال این، به آنها مدال طلا و مبلغ درخور توجهی وجه نقد داده

شد (Darukhanawala, 1939: 352)؛ همچنین در این اوضاع، منچرجی دالایی و فرزندش، رستم‌جی سهرابجی دالایی، در انتقال نظامیان انگلیسی و ملزومات آنها از راه دریا خدمات شایان توجهی ارائه کردند (Darukhanawala, 1939: 503).

منظومه‌ای در وصف سران انگلیسی

جاناتان دنکن، حاکم انگلیسی بمبئی در آغاز قرن ۱۹میلادی، به زبان فارسی تسلط کامل داشت و غیر از تکلم، قادر به خواندن و نوشتن متون فارسی بود. با اجباری‌شدن فراگیری زبان فارسی توسط کارکنان کمپانی در سال ۱۸۰۰م/۱۲۱۴ق، یعنی پس از افتتاح مؤسسهٔ آموزشی فورت ویلیام (Fort William College) در کلکته و نیز کالج هند شرقی در هیلی‌بری انگلستان، بسیاری از کارکنان کمپانی به زبان فارسی مسلط شدند (Wright, 1985: 44). دنکن به طور معمول ساعاتی را با غیر انگلیسی‌ها، اعم از ایرانیان و پارسیان و دیگران، می‌گذراند و در جایگاه انگلیسی زیرکی، مایل بود از گذشتهٔ ایران بیشتر بداند. در این دیدارها از هر موضوعی در تاریخ و ادبیات ایران سخن می‌رفت. عبداللطیف شوشتری مؤلف *تحفه‌العالم* که سال‌های جوانی را در ایران و عراق صرف کسب علوم متداول آن روز کرد بود (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۶۳تا۱۷۰)، در سال ۱۸۰۲م /۱۲۱۶ق برای خدمت به نخستین سفیر ایران در هند، در بمبئی اقامت کرد. او با نکته‌سنجی و آگاهی خود از تاریخ و ادبیات ایران، به دنکن اطلاعاتی درخور می‌داد. گویا دنکن پس از آشنایی با فردوسی و شاهنامه، اشتیاق پیدا می‌کند مهاجمان انگلیسی به هند، مانند پادشاهان باستانی ایران، با ابیاتی مدح و ستایش شوند. بنا به نوشتهٔ رستم، فرزند کیقباد و نوهٔ ملافیروز، پدربزرگش عهده‌دار این کار می‌شود (فیروزبن‌کاووس، ۱۸۳۷: مقدمه):

در اوصاف انگریز عالی‌تبار
ز بحر دل آرم دری شاهوار
کنون‌که جهان را زمان بهی است
مسلم به انگریز فرمان‌دهیست
چو خلد برین گیتی آراسته
ز هر گونهٔ نعمت و خواسته

(فیروز بن کاووس، ۱۸۳۷: ۱۰/۱).

شوشتری در چند جا به ماجرای ورود ملافیروز در سرودن ابیاتی موافق میل دنکن اشاره کرده و از انگیزهٔ او برای انجام این کار پرده برداشته است: «من با گورنر (دنکن) تقریب ملافیروز و شاهنامه‌ساختن او را به اسم گورنر جنرال بهادر بیان کردم و گفتم چون به او اعانت نرسید، او هم از پی آن نرفت. فرمود: اعانت مالی یا امری دیگر؟ گفتم: مالی. فرمود: این بعد از ساختن است یا قبل از آن؟ گفتم: شاعر تا از معاش خود خاطر جمع نباشد، کی می‌تواند که لب وا کند و ملافیروز چیزی به طریق نمونه ساخته بود، من دیدم. پرسید که چطور است؟ من گفتم: فارسی زبان اوست و نیکو می‌گوید. فرمود: آنچه ساخته است، بیار ببینم... به طلب ملافیروز فرستادم» (شوشتری، ۱۸۰۲تا۱۸۰۴: ۲۴۱/۳).

درنهایت، ملافیروز ابیاتی را در سه دفتر در «شرح وقایع هند» از زمان ورود پرتغال تا غلبهٔ قطعی انگلیس بر مهاراته در سال ۱۸۱۷م/۱۲۳۱ق فراهم آورد (فیروزبن‌کاووس، ۱۸۳۷: مقدمه). پس از گذشت بیست سال، در سال ۱۸۷۳م/۱۲۵۲ق نوهٔ او، رستم کیقباد، آنها را با نام *جارج‌نامه*، منسوب به جرج سوم، پادشاه انگلیس (ح ۱۷۶۰تا۱۸۲۰م/ ۱۱۷۳تا۱۲۳۵ق) چاپ کرد. غیر از جاناتان دنکن، سرجان ملکم و الفینستون از مشوقان اصلی ملافیروز برای سرودن اشعار *جارج‌نامه* بودند.

نتیجه

کمپانی هند شرقی انگلیس در آغاز قرن هفدهم میلادی، دیرتر از پرتغال و هلند و فرانسه، راه خود را به هند گشود؛ اما به‌زودی رقبای اروپایی را پشت سر نهاد و به‌تنهایی اهداف سرمایه‌داری خود را در این کشور پی گرفت. در این میان، انگلیسی‌ها برای رسیدن به اهداف خود به مساعدت بومیان هند نیاز داشتند. آنها به دنبال افرادی با توانمندی‌هایی در تجارت، انجام سفر دریایی، شناخت محصولات و امکانات محلی، شناخت سران و افراد سرشناس محلی، مهارت در امر دلالی و زبان‌دانی بودند و پارسیان این ویژگی‌ها را داشتند. از سویی، جامعهٔ زردشتی هند نیز برای توفیق بیشتر در کار تجارت و دستیابی به کالاهای متنوع و دریافت حمایت در سفرهای تجاری، به همکاری با کمپانی هند شرقی مشتاق بود.

پارسیان، مقام بلندپایه‌ای در کمپانی کسب نکردند و حتی به طور مستقیم، به اروپا کالا صادر نکردند و نگاه سران کمپانی به آنها نگاه ابزاری و انتفاعی بود؛ اما سران کمپانی به‌منظور برخورداری از تداوم همکاری آنها، پیوسته موقعیت‌های تجاری و کسب درآمد بیشتر را برای آنها فراهم می‌کردند. دستیابی بریتانیا به تکنولوژی پیشرفته در صنعت نساجی، پیشرفت آنها در حمل‌ونقل زمینی و دریایی و ورود در بازارهای آسیا با تکیه‌بر نیروی نظامی در قرن نوزدهم میلادی، بر کسب‌وکار پارسیان نیز تأثیر مثبت گذاشت.

همکاری پارسیان با انگلیسی‌ها در بیش از سه قرن، ثروتی بیش‌ازحد تصور آنها برایشان فراهم آورد. ثروتی که آنها در قرن هجدهم و نیمهٔ نخست قرن نوزدهم میلادی از راه‌های مختلف، به‌ویژه تجارت، اندوختند از نیمهٔ دوم این قرن در صنعت سرمایه‌گذاری شد. در نیمهٔ دوم قرن نوزده و نیمهٔ نخست قرن بیست میلادی، آنها نیمی از موقعیت‌های مدیریتی و نظارتی کارخانه‌های بمبئی را به خود اختصاص دادند. نخستین کارخانهٔ ذوب‌آهن هند متعلق به آنها بود. برخی از آنها حتی برای کسب درآمد بیشتر، بعضی محدودیت‌های اخلاقی آیین زردشت را زیر پا نهادند و راه‌ورسم انگلیسی‌ها را در پیش گرفتند. در این زمان انگلیس برای آنها حکم وطن را داشت.

وابستگی پارسیان به سرمایه‌داران انگلیسی، آسیب‌هایی را نیز برای آنها در پی‌داشت. در اواخر قرن نوزده میلادی رؤسای کمپانی، مرکز تجارت خارجی هند را از غرب این کشور که مرکز تجمع و زندگی پارسیان بود، به شرق منتقل کرد و نقش آنها در مبادلات تجاری کم شد. صادرات تریاک از هند به چین نیز کاهش یافت.

از سال ۱۹۰۰م/۱۳۱۷ق صنایع جدید به دنیای صنعت هند وارد شد و پارسیان به علت تداوم تمرکز بر تولید پنبه و پارچه، به این صنایع توجه کمتری نشان دادند. مجموع این عوامل، توقف رشد اقتصادی پارسیان را در نیمهٔ دوم قرن بیستم میلادی، در مقایسه با قرن پیشین، به دنبال داشت.

مراودات نزدیک و صمیمانهٔ پارسیان با اتباع انگلیس، از نظر فرهنگی نیز آسیب‌هایی را برای آنها در پی داشت؛ مانند از دست رفتن هویت مذهبی و آیینی آنها که برخی پیروان این دین به آن توجه و اعتراض کرده‌اند.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. ارشاد، فرهنگ، (۱۳۷۹)، *مهاجرت تاریخی ایرانیان به هند*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲. اصفهانی، ابوطالب‌خان، (۱۳۵۲)، *مسیر طالبی*، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

۳. انوشه، حسن، (۱۳۷۵)، *دانشنامه ادب فارسی*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

٤. بدایونی، عبدالقادربن‌ملوکشاه، (۱۸٦۵)، *منتخب‌التواریخ*، کلکته: کالج پریس.

۵. بلاذری، احمدبن‌یحیی، (۱۳۳۷)، *فتوح‌البلدان*، تهران: نقره.

٦. بهبهانی، آقااحمد، (۱۳۷۲)، *مرآت‌الاحوال جهان‌نما*، تصحیح علی دوانی، تهران: قبله.

۷. دولافوز، ث.ف، (۱۳۱٦)، *تاریخ هند*، ترجمهٔ محمدتقی داعی گیلانی، تهران: چاپخانهٔ مجلس.

۸. رایت، دنیس، (۱۳٦۸)، *ایرانیان در میان انگلیسی‌ها*، ترجمهٔ کریم امامی، تهران: نو.

۹. شاد، محمدپادشاه، (۱۲۷۲–۱۲۷٦ش)، *فرهنگ آنندراج*، لکهنو: مطبع منشی نولکشور.

۱۰. شوشتری، عبداللیف، (۱۸۰۲– ۱۸۰٤)، *وقایع هند*، حیدرآباد هند: کتابخانهٔ آصفیه، نسخهٔ خطی ۲۳۹۵۲.

۱۱. ----------، (۱۳٦۳)، *تحفه‌العالم*، به اهتمام صمد موحد، تهران: کتابخانهٔ طهوری.

۱۲. علی‌محمدخان بهادر، (۱۹۳۰)، *مرآت احمدی*، کلکته: باپتیست میشن پرس.

۱۳. فیروزبن‌کاووس، (۱۸۳۷)، *جارج‌نامه*، به تصحیح رستم‌بن‌کیقباد، بمبئی: مطبع ریچارد پریرا.

۱٤. کیقباد، بهمن، (۱۳۵۰)، *قصه سنجان*، تهران: فروهر.

۱۵. مطهری، مرتضی، (۱۳۷٤)، *خدمات متقابل اسلام و ایران*، تهران: صدرا.

۱٦. نهرو، جواهرلعل، (۱۳۵۰)، *کشف هند*، ترجمهٔ محمود تفضلی، تهران: امیرکبیر.

۱۷. ----------، (۱۳۸٦)، *نگاهی به تاریخ جهان*، ترجمهٔ محمود تفضلی، تهران: امیرکبیر.

ب. منابع لاتین

18. Bhathena, B.N. (1944). *Kisse-Sanjan. A Palpable Falsehood*, Bombay: Balsara & Co. Printers.

19. Bukland, C.E. (1985). *Dictionary of Indian Biography*, Lahore, Sangemeel Publication.

20. Chung, Tan. (1974). "The Britain-China- India Trade (1771- 1840)", *Indian Economic social History Review*, Jan 1, 1974, 411- 431.

21. Darukhanawala, Hormusji Dhunjishaw. (1939). *Parsi lustre on Indian soil*, Bombay: G. Claridge & Co. LTD

22. Desai, Ashok V. (1968). "The Origins of Parsi Enterprise", *Economic & Social History Review*, 1968, Volume 5 Issue 4, December 1968. 307- 317.

23. Edwards, S.M. (1902). *The Rise of Bombay, A Retrospect*, Bombay: Times of India Press.

24. Farooqui, A. (1996). "Urban Development in a Colonial Situation. Early Nineteenth Century Bombay", *Economic & Political Weekly*, 31(40): 2746–2759.

25. Gardner, Brian. (1990). *East India Company*. New york: Dorset Press.

26. Hamilton, Walter. (1828). *The East-India Gazetteer*, London: Parbury, Allen, And Co.

27. Harris, F. R. (1925). *Jamshedji Nussrrwanji Tata A chronicIe of his life*, London: Oxford university press.

28. Hinnells, J.R. (1978). "Parsis and the British", *Journal of the K. R. Cama oriental institute*, 46, January 1, 1-92.

29. Karaka, Dosabhai Framji. (1884). *History of the Parsis*, London: Macmillan and Co.

30. Luhrmann, T. M. (1994). "The Good Parsi: The Postcolonial Feminization of a Colonial Elite", *Man*, Vol. 29, No. 2 (Jun 1994), 333- 357.

31. Maneck, Susan Stiles. (1994). *The Death of Ahriman: Culture, identity and theological change among the Parsis of India*, Thesis presented for the degree of Doctor of Philosophy, The University of Arizona.

32. Masani, R. P. (1939). *Dadabhai Naoroji, the Old Man of India*. London: George Allen& Unwin LTD.

33. Mehta, Makrand. (1991). *Indian*

37. Sanderland, Jabez T. (1928). *India in Bondage*, Calcutta: Prabasi Press.

38. Warden, F. (1861). *Report on the Landed Tenures of Bombay*, Byculla: Education Society's Press.

39. Williams, A. (2009). *The Zorastrian Myth of Migration from Iran and Settlement in the Indian Diaspora*, Leiden: Brill.

40. Wright, Denis. (1985). *The Persians Amongst the English*, London: I.B. Tauris & Co. Ltd.

ج. تارنما

41. https://fa.wikishia.net/vi

موقعیت گجرات و بمبئی در هندوستان/

پیوست

Merchants and Entrepreneurs in Historical Perspective with Special References to Shroffs of Gujarat in 17th to 19th Centuries, Delhi: Academic Foundation.

34. Modi, Jivanji Jamshedji. (1929). "Rustam Manock (1635-1721) The Broker of the English East India Company (1699. &.c.) and the Persian Qisseh (History) of Rustam Manock", *Asiatic Papers*, Vol. IV. Bombay: Times of India Press, 101-320.

35. Mukherjee, Ramkrishna. (1958). *The Rise and the Fall of East India Company*, Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.

36. Palande, M.R. (1962). *Gujarat state Gazetteers: Surat District*, Ahmedabad: Government Printing Stationery and Publications.

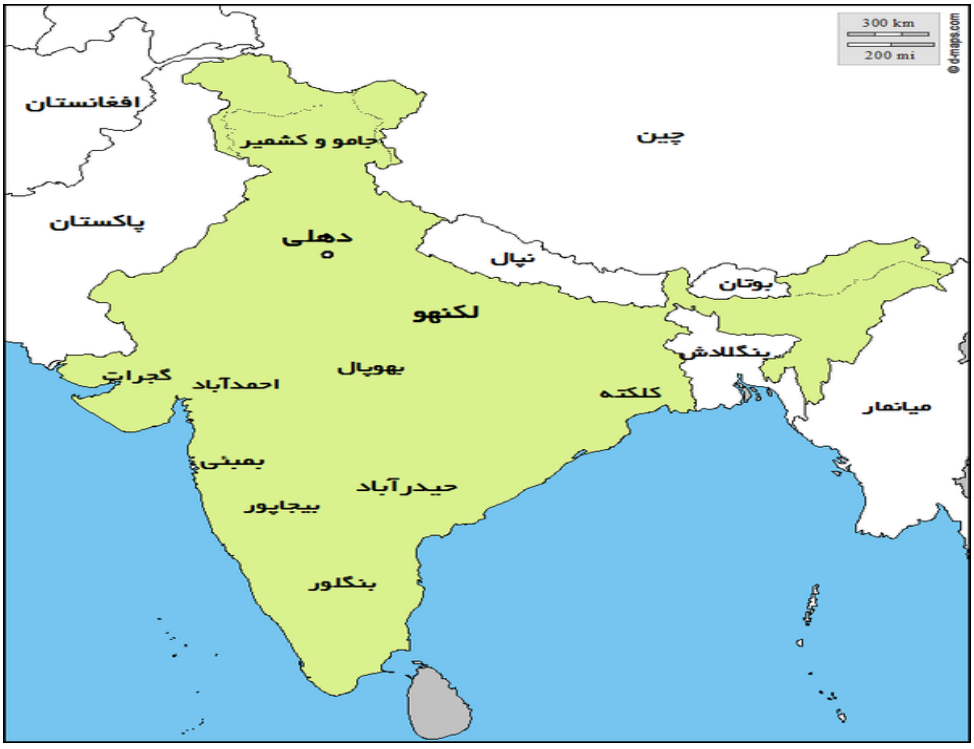

شکل ۱: موقعیت گجرات و بمبئی در هندوستان/ https://fa.wikishia.net/vi